

Лариса Шутак, Галина Навчук

ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»

КОГНІТИВНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПІЗНАННЯ ТА КОМУНІКАЦІЇ

У статті зроблено спробу дослідити теоретичні й практичні засади формування та розвитку термінознавчої науки, окреслено особливості структурної лінгвістики, охарактеризовано причини переходу до структурно-функціональної лінгвістики у вивченні терміна.

Обґрунтовано основні причини формування когнітивного термінознавства, пов'язаного з антропоцентричним напрямом у розвитку лінгвістики.

Доведено, що продовжуючи традиції класичного термінознавства, котре виникло та розвивалось у межах структурної лінгвістики, когнітивне термінознавство стає якісно новим, поліпарадигмальним напрямом дослідження термінів і терміносистем, принципи й методи якого базуються на когнітивно-дискурсивних засадах дослідження наукової (професійної) мови як засобу когніції та комунікації її носіїв.

Ключові слова: структурна лінгвістика, структурно-функціональна лінгвістика, класичне термінознавство, когнітивне термінознавство, когнітивно-дискурсивні засади, термін, терміносистема.

Загальномовні причини, а також розвиток термінознавства зумовив появу когнітивного термінознавства, що пов'язано насамперед з антропоцентричною парадигмою терміна, а також із закономірностями розвитку термінознавства, визначеними «ендогенними» передумовами, пов'язаними з закономірним історичним розвитком науки про терміни.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Сучасне наукове мислення має еволюційний характер, що визначає розвиток усіх сфер і галузей лінгвістичного знання. Принципового значення воно набуває і для сучасного термінознавства, що з часів своєї появи на початку 30-х років ХХ століття займається вивченням спеціальних одиниць мови – термінів і системних форм їх організації – терміносистем. Теоретико-практичні засади їх вивчення були закладені ще в першій половині ХХ століття у працях австрійського науковця Ойгена Вюстера, видатних російських лінгвістів Д.С. Лотте, Е.К. Дрездена, а пізніше Г.О. Винокура, О.О. Реформатського, Б.Н. Головіна й ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть з'являється новий дослідницький напрям – когнітивне термінознавство. Термін «когнітивне термінознавство» уперше з'являється у 1998 році в Історичному систематизованому словнику термінів термінознавств. Надалі його розробка здійснювалася у працях В.М. Лейчика, Л.О. Манерко, О.Г. Козловської, І.М. Кочан та інших науковців.

Метою нашої статті є системний аналіз термінознавчої науки, зокрема когнітивного термінознавства як нового напрямку термінознавчої науки, що сформувався під впливом ідей, методів і принципів когнітивної й когнітивно-дискурсивної парадигми лінгвістичних знань, а **завданнями** є аналіз походження, особливостей і перспектив розвитку когнітивного термінознавства.

Термінознавство як окрема дисципліна з'являється і починає активний розвиток ще на початку ХХ століття з появою «Курсу загальної лінгвістики» видатного швейцарського науковця, засновника лінгвістичного структуралізму, Ф. де Соссюра [20]. Остаточо сформувавшись у 20-30-ті роки ХХ століття, так звана структурна лінгвістика репрезентувала сукупність наукових поглядів на мову як складну багаторівневу систему знаків, що включає в себе множинність взаємопов'язаних і взаємозумовлених дискретних елементів (одиниць мови, їхніх класів, підсистем), структурно організованих і впорядкованих [23, с.9]. Особливу увагу структуралісти приділяли саме дослідженню мовних структур (підсистем, класів, одиниць), що створюються системними відношеннями між їхніми елементами. Саме ці ідеї лягли в основу вивчення терміносистем, особливостей їх організації, структурних і системних характеристик їхніх одиниць у класичному, традиційному термінознавстві.

Загальновідомо, що термінознавство як самостійна наукова дисципліна складалася поступово в результаті автономного розвитку окремих наукових напрямів з подальшим їхнім синтезом. Насамперед досліджувалися теорія терміна, його функціонально-стилістичні можливості, діахронічне термінознавство, впорядкування й стандартизація термінології, термінографія, науково-технічний переклад, професійна лінгводидактика і галузеві дослідження термінології [22].

Одним із перших дослідників становлення і розвитку української структурної граматичної термінології був І. Огієнко. Учений досліджував ті засади, на яких формувалася українська мовознавча термінологія: чітка й прозора структура термінів, відповідність специфіці національної мови, пропорційність власне мовного й запозиченого. Пріоритет у виробленні граматичної терміносистеми І. Огієнко віддає Галичині, де вивчення рідної мови почалося в 30-х роках ХІХ ст. [18].

У працях В.М. Лейчика, зокрема, виокремлено кілька етапів розвитку термінознавства: етап накопичення матеріалу (30-60-і рр. ХХ ст.) та етап осмислення (кінець 60-х – 80-і рр. ХХ ст), зумовлений необхідністю створення та використання термінів в умовах стрімкого науково-технічного розвитку. Третій етап, на думку дослідника, перебуває в стадії зародження [14].

Докладно проаналізовано історичні й теоретичні підстави термінознавства як галузі мовознавства в працях В.А. Татарінова [21], який вважає, що формуванню термінознавства як науки передував етап формальних, прескриптивних досліджень, обмежених приватними питаннями термінотворення. На його думку, поняття про термін мало в основі «двосторонню структуру», що призводило до ізоляції, «позбавляючи його всіх опосередкованих зв'язків, завдяки яким термін існує як специфічна термінологічна одиниця» [14, с.59]. Характеризуючи термінознавство як самостійну дисципліну, автор підкреслює, що внутрішнім стимулом для його створення було прагнення вчених усвідомити місце і функції слів, які називали термінами, в науково-пізнавальній діяльності людини. «Ще до того, як функції терміна було встановлено, прийшло переконання, що без уважного ставлення до термінів, їх смислового окреслення і без оволодіння термінологічними системами неможливі розумові процеси і прогресивні нововведення в науці й техніці» [14, с.145]. Термінознавство, на думку В.А. Татарінова, базується на проблематиці, яку відносять до теорії терміна, і має статус лінгвістичної дисципліни, оскільки його об'єктом є мовний знак – термін. Предмет термінознавства – місце і функція терміна в лінгво-розумовій діяльності людини – відображає новий погляд на термін, що характеризується безпосереднім проникненням в сутність терміна, специфіку його функціонування в спеціальних текстах і спеціальному мовному побуті без приписування йому бажаних властивостей і якостей [14, с.155].

Такий підхід дає можливість визначити перспективи розвитку науки, оскільки стає очевидним, що «шляхи взаємодії термінологічної лексики з мовною... являють собою... надводну, мовну частину айсберга, підводну частину якого утворюють екстрамовні системи і структури, що вміщують в собі складні взаємопереплетення буденного й спеціального мислення» [14, с.170].

Періодизація і категоризація термінознавства стала об'єктом дослідження низки мовознавців, проте у переважній більшості випадків класифікації ґрунтуються чи на хронологічних параметрах, чи на параметрі приналежності об'єкта термінознавства системі мови (параметрі «лінгвоцентричності»). У дослідженнях Л.М. Алексеевої, наприклад, зазначається, що вивчення терміна як мовної категорії має базуватися на єдності двох його аспектів: класифікаційного й функціонального (або статичного й динамічного) [1; 2], оскільки класифікаційний напрям «дає можливість вивчити лише деякі системні відносини і в цьому сенсі є обмеженим, бо не може цілком розкрити і визначити сутність таких важливих властивостей категорії терміна, як процесуальність, динамізм, суперечливість, що визначаються тільки в рамках функціонального термінознавства» [2, с.35].

Починаючи з 70-х років ХХ століття у мовознавстві відбувся перехід від структурної парадигми до структурно-функціональної, в тому числі у вивченні терміна. Під впливом загального розвитку лінгвістики мета багатьох сучасних термінознавчих досліджень змінилася: від вивчення специфіки терміна – основного аспекту традиційного розгляду – вчені перейшли до його внутрішньомовного аналізу, концентруючи увагу навколо виявлених протиріч – джерела подальшого розвитку категорії терміна. У рамках функціонального напрямку термін розглядається вже не тільки як один з лінгвістичних об'єктів, але і як засіб, за допомогою якого можна вивчати функціональну природу мови [3, с.7]. При такому підході термін – компонент динамічної моделі мови, що природно поєднує в собі стабільну знакову систему і її постійне переосмислення, а термінологія – одна з актуалізованих частин цілісного творчого процесу в галузі науки, що вміщує об'єктивне й суб'єктивне, консерватизм і новизну. Крім того, термін починає вивчатися як своєрідний корелят ментальної кореляції, що проходить в свідомості дослідника у зв'язку з чим у самому терміні вбачаються суб'єктивні властивості, що представляють в цілому суб'єктивний світ його творця. Водночас термін є універсальною мовною категорією, яка характеризується загальними властивостями мовного знака [2, с.37].

Таким чином, розвиток функціонального напрямку в термінознавстві не лише підтвердив його незাপеречні переваги перед класифікаційно-структурною парадигмою, проте й зумовив закономірний перехід до антропоцентричного напрямку, який несе в собі безліч концепцій сутності мовної творчості дослідників, в тому числі використання метафоризації при створенні нових концептів.

У сучасних термінознавчих дослідженнях зауважується на складній (неоднорідній, багатшаровій) структурі терміна, що припускає багатогранність і багатшаровість термінологічного аналізу. Проте традиційний зв'язок термінологічних досліджень з професійними термінологіями забезпечив основу для активного впровадження когнітивного підходу в термінознавство, оскільки «когнітивний підхід до терміна дозволяє більш повно, ніж попередні підходи, розкрити динамічні характеристики терміна в процесах його функціонування, тобто в тексті, показуючи по-новому реальні взаємозв'язки терміна як засобу фіксації знання (з його стартеотипністю, стійкістю) і як засобу вираження результатів пізнання (з його варіантністю, зміною форми й змісту і т.ін.)» [15, с.29].

Згодом якості, виявлені в процесі дослідження функціонального напрямку, стали розглядатися в рамках когнітивного термінознавства: «... когнітивні дослі-

дження, що проводяться з метою виявлення особливостей процесів людського мислення і з метою їх моделювання в системах штучного інтелекту, обов'язково повинні враховувати той факт, що в мові зашифрована інформація про різні типи мислення, що відповідають різним етапам розвитку людини – від початкового наївного мислення – до повсякденної мислення, потім – до протонаукового спеціального мислення і, врешті, до власне наукового й інженерного мислення» [9, с.39]. До того ж, «дослідження наукової картини світу через виявлення процесів категоризації і концептуалізації дає досліднику уявлення про участь різних структур знання людського досвіду в продуктах когнітивно-дискурсивної діяльності індивіда», оскільки «суб'єктивність людського досвіду, а часом і вплив не наукового, а повсякденного сприйняття світу розкривають набагато наочніше специфіку різноманітних терміносистем» [17, с.47].

Саме на необхідність урахування всіх різновидів інформації, що бере участь у формуванні нового знання, звертає увагу в своїх розвідках М.М. Володіна [4], зазначаючи, що варто зважати не лише на традиційні види знань (лінгвістичні й екстралінгвістичні фактори, спеціальні й повсякденні поняття), але й на явища горизонтального і вертикального вимірів соціального знання, науково-професійної та культурної пам'яті терміна, тим самим обґрунтовуючи висновок про когнітивно-інформаційну природу терміна.

Кожна система термінів являє собою когнітивно-логічну модель тієї чи іншої галузі людських знань або діяльності. Терміни, за допомогою яких спілкуються фахівці конкретної галузі знань, є особливими когнітивними структурами – фреймами, що вимагають відповідної поведінки. При цьому дослідження причин й механізмів динамічних змін мовних категорій виявляють не лише складну систему побудови мови, а й вплив свідомості та інших когнітивних структур на будь-які структури в мові та дискурсі. Учені дедалі частіше наголошують на внутрішньому боці ментальної репрезентації, особливостях структурування безпосереднього досвіду людини. Тому важливим є виявлення того, які саме концепти (за структурою, за змістом і за ступенем конкретності) є в основі термінологічної номінації і найбільше сприяють фіксації, зберіганню та передачі наукових знань. Саме «досліджуючи шляхи, форми, способи й засоби вербалізації думки, аналізуючи співвідношення когнітивних і мовних структур з'являється можливість з'ясувати специфіку терміна як мовного знака» [6, с.87].

Отже, логіка формування і розвитку термінознавства, яка полягає в послідовній зміні прагматично-прескриптивного, класифікаційно-структурного та функціонального напрямів, зумовлює появу когнітивного підходу до вивчення терміна, що зароджується й розвивається в надрах функціонального термінознавства.

Когнітивний напрям вивчення мови (когнітивна лінгвістика) нині один із пріоритетних напрямів сучасного мовознавства. Його основна мета – з'ясування різних фактів лінгвальної дійсності на підставі їх зв'язку з певними явищами у мисленні людини [10, с.81]. Когнітивна лінгвістика вивчає мову та мовлення як засіб сприйняття й осмислення позамовної дійсності; категоризації та концептуалізації її фрагментів і внутрішнього рефлексивного досвіду людини [19, с.33]; обробки, збереження, використання й передавання необхідних знань та інформації [10, с.37]. Об'єктом когнітивної лінгвістики є, зокрема, мова та її одиниці як експоненти когнітивних структур [12, с.66]. Когнітивні дослідження мови висувають на перший план проблеми співвідношення мовних структур зі структурами ментальними, антропоцентричними питаннями, що репрезентують в мові та свідомості людини її досвід й різні типи знань, набутих нею в процесі соціалізації та розвитку [7, с.38-39]. Активний розвиток когнітивних лінгвістичних сту-

дій пояснюють звернення мовознавців до процесів мовленнєво-мислетворчої діяльності людини, потребою її розуміння й пояснення. Інтегративний характер сучасних лінгвістичних розвідок визначається також поєднанням когнітивного й дискурсивного підходів у вивченні мови, мовлення, їхніх одиниць, явищ і фрагментів лінгвальної дійсності. Основою когнітивно-дискурсивного дослідження мови є її розуміння «і як однієї з основних здібностей людського мозку, пов'язаних зі здійсненням ментальних операцій, необхідних для забезпечення життєдіяльності людини (у тому числі й мовленнєвого спілкування), і як головного засобу передавання знань та обміну інформацією в процесі комунікації» [9, с.37]. Під впливом панівних когнітивного й когнітивно-дискурсивного підходів у вивченні мови, що остаточно укорінилися в лінгвістиці наприкінці ХХ – початку ХХІ століть, і відбувається поява та становлення нового напрямку дослідження термінів і терміносистем – когнітивного, когнітивно-дискурсивного чи гносеологічного термінознавства [5, 9, 13].

Порівнюючи традиційне та когнітивне термінознавство, доходимо висновків: традиційне термінознавство не виходило за межі аналізу терміна й тієї системи понять, яку він відображає, а когнітивне термінознавство є «відкритим» для широких міждисциплінарних програм дослідження, для вивчення термінів і терміносистем у широкому культурному контексті. Так, наприклад, С.В. Грін'юв, указуючи, що когнітивне термінознавство є «найбільш перспективним напрямом термінологічних досліджень» [8, с.12], зауважує про його важливість «не лише для вивчення особливостей розвитку наукового пізнання..., а й для вивчення шляхів людської культури та цивілізації загалом» [8, с.12]. З одного боку, когнітивне термінознавство продовжує традиції лінгвоцентричного (терміоцентричного, або класифікаційно-структурного) термінознавства, спрямованого на аналіз термінів, терміносистем, особливостей їх творення, функціонування, упорядкування тощо; з іншого – воно набуває рис, притаманих сучасному етапові наукового лінгвістичного знання: стає антропоцентричним, міждисциплінарним, поліпарадигмальним, передбачає профілювання того самого термінологічного об'єкта дослідження різними дослідницькими парадигмами, звертає увагу й на асистемні явища, синтезує позиції різних шкіл і напрямів. Опіраючись на принципи антропоцентризму, когнітивне термінознавство пропагує епістему, «суб'єктивні властивості об'єкта наукового пізнання» [12, с.68], розглядаючи термін як компонент динамічної підсистеми мови, своєрідний корелят ментальної операції, що відбувається в свідомості дослідника, «одиницю, що конвенційно співвідноситься з поняттям і предметом професійної галузі та слугує засобом концентрації, фіксування, збереження й передавання професійної інформації» [4, с.24]. Із позицій когнітивного термінознавства терміни народжуються в дискурсі та формують свій зміст у процесі когніції й лише пізніше закріплюються або не закріплюються в текстах, у словниках, у тезаурусах або термінологічних банках даних, якщо в цьому є практична необхідність. Основні завдання когнітивного термінознавства полягають у залученні до аналізу більшого корпусу терміоодиниць, з'ясуванні процесів формування міжгалузевих термінів, метатермінів і систем їх упорядкування. Зазначимо, що розробка когнітивної теорії дослідження термінів і терміносистем аж ніяк не спрощує їх науковий розгляд, хоча й наближає лінгвістів і термінознавців до розуміння їхньої сутності й закономірностей функціонування. Найбільш важливим моментом у когнітивному вивченні термінів і терміносистем є визнання центральної ролі людини в процесах пізнання та комунікативної діяльності. Когнітивні дослідження терміносистем дають змогу зрозуміти й описати ті концептуальні структури, що визначають особливості ор-

ганізації терміносистем на основі одиниць, які їх становлять; указати на ті когнітивні та комунікативні фактори, що зумовлюють формування цих терміносистем, їхнього змістового простору, показати динаміку змін і розвитку цих терміносистем залежно від загального фонду людських знань і досвіду на певному етапі їх розвитку. Водночас вони надають можливість представити концептуальну організацію терміносистеми на основі пропозиційного аналізу виокремлених у її межах термінологічних одиниць і їхніх класів. Це все сприяє розширенню уявлення про співвідношення ментальних структур збереження наукових і професійних знань із засобами їх вербалізації, подальшому вдосконаленню методів дослідження системної мовної організації спеціальних знань [4, с.24].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, когнітивне термінознавство як новий напрям термінознавчої науки зароджувався й розвивався в надрах функціонального термінознавства і є закономірним етапом розвитку науки про терміни. Когнітивне термінознавство зумовлює формування терміносистем залежно від інтелектуального та професійного розвитку людини, спрямоване на дослідження еволюційних процесів у царині термінознавства, з'ясовує причини й механізми динамічних змін, що відбуваються у сфері наукової (професійної) комунікації та враховує когнітивно-комунікативні та когнітивно-дискурсивні потреби носіїв мови.

Перспективним напрямом подальших лінгвістичних студій вважаємо детальне вивчення теоретичних основ когнітивного термінознавства для застосування у сучасних дослідженнях професійних терміносистем.

Список використаних джерел:

1. Алексеева Л.М. Деривационный аспект исследования термина и процессов терминообразования : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Пермь : ПГУ, 1990. 19 с.
2. Алексеева Л.М. Термин как категория общего языкознания. *Русский филологический вестник*. М. : Московский лицей, 1998. Т. 83, № 1/2. С. 33-44.
3. Алексеева Л.М. Метафорическое терминопорождение и функции терминов в тексте : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М. : РУДН, 1999. 33 с.
4. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации). М. : Изд-во Моск. гос. ун-та им. М.В. Ломоносова, 2000. 128 с.
5. Гнатюк Л.П. Научная терминология в произведениях Г.С. Сковороды : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. К., 1998. 20 с.
6. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М. : Высш. шк., 1987. 103 с.
7. Гринев С.В. Исторический систематизированный словарь терминов терминоведения : [учеб. пособ.]. М. : МПУ, 1998. 96 с.
8. Гринев С.В. Когнитивное терминоведение. *Научно-техническая терминология*. 2002. Вып. 1. С. 11-15.
9. Гудков Л.Д. Метафора и рациональность как проблема социальной эпистемологии. М. : Русина, 1994. 430 с.
10. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ языка: фреймвые сети. *Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства: Проблеми прикладної лінгвістики*. 2004. №9. С. 81-92.
11. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М. : Высшая школа, 1974. 319 с.
12. Караулов Ю.Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть. М. : ИРЯ РАН, 1999. 180 с.
13. Кочан І.М. Українське термінознавство 1960-1990-х років. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2012. № 733. С. 24-28.

14. Лейчик В.М. Когнитивное терминоведение – пятый этап развития терминоведения как ведущей научной дисциплины рубежа XX– XXI века. Когнитивная лингвистика: новые проблемы познания. М. : Рязань, 2007. С. 121-133.
15. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М. : Просвещение, 1969. 214 с.
16. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2001. 202 с.
17. Мезенин С.М. Образность как лингвистическая категория. *Вопросы языкознания*. 1983. № 6. С. 48-57.
18. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. К. : Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. 79 с.
19. Селіванова О.А. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підруч.]. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
20. Сорокина Т.С. История медицины. М. : Изд-во УДН, 1988. 72 с.
21. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики / ред. Ш. Балли и А. Сеше ; пер. с франц. С.В. Чистяковой. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
22. Татаринев В.А. Теория терминоведения : в 3 т. Т. 1. Теория термина: История и современное терминоведение. М. : Московский лицей, 1996. 311 с.
23. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция. Метафора в языке и тексте. М. : Наука, 1988. С.26-52.
24. Шаумян С.К. Структурная лингвистика. М. : Наука, 1965. 396 с.

Formation of cognitive terminology caused not only by external, general reasons related to the approval of anthropocentric paradigm in linguistics, but also by internal laws of terminology defined «endogenous» preconditions related to natural historical development of the science in time. The article reviews the theoretical and practical bases of formation and development of terminology science, outlines the features of structural linguistics, describes the causes of the transition to structural and functional linguistics in the study term.

The basic reasons for the formation of cognitive terminology are associated with anthropocentric direction in the development of linguistics.

It is proved that continuing the tradition of classical terminology emerged and developed within structural linguistics, which is represented by a set of scientific views on language as a complex multi-level system of signs, cognitive terminology is both qualitatively new, poliparadigmatic direction of research terms and terminological principles and methods which are based on cognitive-discursive basis of scientific research (professional) language as a means of cognition and communication of media.

Key words: structural linguistics, structural and functional linguistics, classical terminology, cognitive terminology, cognitive-discursive principles, term, term system.

Отримано: 23.09.2019 р.